

Kavimler göçünde yeni sezon

Dr. Abdullah Uçar

2011 yılında İstanbul Tıp Fakültesinden mezun oldu. 2 yıl acil servis hekimi olarak görev yaptı, sonrasında 9 yıl aile hekimliği yaptı. İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi Halk Sağlığı Anabilim Dalı'nda doktorasını tamamladı. Hâlen İstanbul Üniversitesi AUZEF Felsefe Bölümü'nde lisans eğitimini sürdürmektedir. 2022 yılından itibaren Sakarya Üniversitesi Tıp Fakültesi Halk Sağlığı AD.'de Dr. Öğr. Üyesi olarak görev yapmakta, aynı kurumda tıp eğitiminden sorumlu dekan yardımcısı olarak idari görevini sürdürmektedir. Sağlıkta insan gücü planlama, dijital epidemiyoloji, mekânsal epidemiyoloji, sağlıkta büyük veri, salgın modelleme alanlarında akademik çalışmalarını sürdürmektedir.

Dr. Muhammet Tunus Tunca

2013 yılında Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nden mezun oldu. Vatani görevini Şırnak Uludere'de tabip asteğmen/teğmen rütbesiyle tamamladı. Ardından Rize'nin Hemşin ilçesinde Toplum Sağlığı Merkezi'ne atandı, halen burada göreve devam etmektedir. Aynı zamanda Erzurum Atatürk Üniversitesi'nde Halk Sağlığı alanında doktora programı öğrencisidir. Son yıllarda hobi olarak yazılım ve elektronik ile ilgilenmekte; Google Apps Script, Python, JavaScript gibi programlama dilleriyle projeler yapmaktadır. Bir nöbet listesi hazırlama sitesi olan nobetevi.com'un geliştiricisidir.

Prof. Dr. Mustafa Taşdemir

Marmara Üniversitesi Tıp Fakültesinden 1990 yılında mezun oldu. 1998'de halk sağlığı uzmanı oldu ve kalite yönetimi uygulamalarında uzmanlaşmak amacıyla özel sektörde çalışmaya başladı. 2001 yılında Marmara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sağlık Yönetimi Bölümünde öğretim üyesi olarak çalışmaya başladı. 2008'de Tıp Fakültesi Halk Sağlığı Anabilim Dalı'na geçti. 2008-2009 döneminde yaklaşık bir yıl süreyle Sağlık Bakanlığında kıdemli eğitim ve araştırma koordinatörü olarak görev üstlendi. 2009 yılında Anadolu Üniversitesi İşletme Fakültesini bitirdi. 2012-2014 yıllarında İstanbul Halk Sağlığı Müdürü, 2015-2017 yıllarında Bezmiâlem Vakıf Üniversitesi'nde Sağlık Yönetimi Bölümü Başkanı ve Sağlık Bilimleri Enstitüsü Müdürü, 2018-2019 yıllarında İstanbul Medeniyet Üniversitesi Tıp Fakültesi Dekanı, 2019-2022 yıllarında Sağlık Bakanlığı Sağlık Geliştirilmesi Genel Müdürü olarak görev yaptı.

315 bin yıl önce Afrika'nın doğusunda tarih sahnesine çıkan insan, Buzul Çağı'nın gerilemesi ile kuzeyde Avrasya'ya, Güneydoğu Asya'ya, Sibiry'a'ya ve nihayet Bering Boğazı'nı geçerek de Kuzey ve ardından Güney Amerika'ya göç etmişti (1). Tarih (yazı) sonrası dönemde bilinen en büyük göç olan Kavimler Göçü de Çin'in baskısıyla Hunların batıya göç etmesiyle başlamış, bu göç de Germen kavimlerini Kuzey Avrupa'ya göçe zorlamış, bu artçı göçler de Roma İmparatorluğu'nu bölmüş ve günümüz dünyasındaki siyasal yapıları kökten şekillendirmişti (2). Yeryüzünde göç form değiştirerek hâlâ devam etmektedir. Günümüz dünyasında sermayeci (kapitalist) ekonomi paradigması ve küreselleşme ile sermaye, mallar, hizmetler, bilgi, teknoloji ve insan gücü uluslararası dolaşıma girmiş, ülkeler arası siyasal sınırlar korunsadahi bu boyutlar açısından sınırlar büyük ölçüde kalkmıştır (3). Yapılan araştırmalar bu dolaşımın refah düzeyi yüksek toplumlar lehine gerçekleştiğine, bu sebeple de dünyadaki refah eşitsizliğinin artabileceğine işaret etmektedir. Bu yönüyle konu küresel

kamusal bir sorundur. Sağlık çalışanlarının göçü (sağlıkta beyin göçü) de bu konunun bir alt başlığıdır ve aksiyon alınmadığında küresel bir toplum sağlığı krizine dönüşebilecek potansiyel taşımaktadır. Bu arka plan bilgisi, göç olgusunun toplumsal yaşamı ve insan sağlığını ne kadar kökten etkileyebileceğine işaret etmektedir. Gerek tarihte gerekse günümüzde ortam koşullarının yaşanamaz hâle gelmesinin ve daha iyi bir hayat arayışının tetiklediği göçün geçici mi, kalıcı mı olduğu, sebepleri, sonuçları, dinamikleri itibarıyla çok boyutlu bir fenomen olduğu söylenebilir. Bu yazıda, sağlıkta beyin göçünün dinamikleri anlaşılmasına çalışılmış, konunun temel kavramları, tartışma boyutları, ahlaki yönü ve diğer pek çok boyutu ana hatları itibarıyla incelenmiş, yeni tartışma soruları teklif edilmiştir.

Kavramsal Çerçeve

Beyin göçü (brain drain) kavramı ilk kez, 1960'lı yıllarda İngiltere'den ABD ve Kanada'ya bilim insanı ve teknoloji göçünü ifade etmek amacıyla 1962 yılında İngiliz Kraliyet Topluluğu (Royal Society)

tarafından kullanılmıştır (4)(5)(6). Beyin göçü "insan sermayesinin tek yönlü hareketi" olarak tanımlanmaktadır. (6). Kavram, bir ülkenin / toplumun eğitimli insanların refah düzeyi daha yüksek ülkelere / toplumlara göç etmesini ifade etmektedir (7). Bir göç olayı ne zaman "beyin göçü" olarak nitelenebilir diye sorulacak olursa, iki husus öne çıkmaktadır: 1) Göçen kişinin iş gücü açısından eğitimli/ vasıflı/ profesyonel olması, 2) Daha iyi bir gelir ve yaşam standardı için göç etmesi. Kavramın İngilizcesinde "drain" ifadesi, "boşaltmak, kurutmak, süzmek, tüketmek" anlamlarına gelmekte olup kavrama olumsuz bir anlam yüklemektedir. Beyin göçünün göç veren ülke için kayıp olmadığını savunan karşıt görüş ise "beyin kazancı (brain gain)" kavramını ortaya koymaktadır. Göçün dinamikleri incelenirken en sık kullanılan kavramlardan üçü "kaynak, geçiş ve hedef ülke" kavramlarıdır. Göç veren ülke kaynak, alan ülke hedef ülkedir. Bazı ülkeler ise sundukları eğitim fırsatları ile geçiş ülkesidir, buradaki göçmenler eğitimlerini tamamladıktan sonra hedef ülkelere göçmektedir.

Günümüzdeki sermayeci ekonomi paradigmasında insan ve emek ekonomik büyümenin bir girdisidir. Bu ekosistemde insan "beşeri sermaye (human capital)"nin temel bileşenidir. İnsanı ekonomik bir girdi olarak konumlandırınca insana bir eşya gibi değer biçilebilmektedir. Bu değer ise insanın vasıf düzeyine göre üretebildiği ekonomik değere tekabül etmektedir. Ortada bir sermaye varsa pazar da olacağından, "iş gücü piyasaları (labor market)" kavramı doğmakta, bu piyasalarda insan emeği alınıp satılmakta, insanlar vasıflarına göre sınıflandırılmaktadır. Bu sınıflar ülkeler arası göçmen kabul protokollerinde göçmenlerin filtrelenmesini mümkün kılmaktadır. Ülke dışına göç eden insanların dışarıda oluşturdukları topluluk "diaspora ağları" kavramıyla karşılanmaktadır (6). Diaspora ağları, ülkenin sınır ötesindeki uydu şehri olarak düşünülebilir. Diaspora ağlarından kaynak ülke lehine faydalanmanın imkanları temel tartışmalar arasındadır.

Göçün sebepleri incelenirken öne çıkan iki kavram kaynak ülkedeki insan gücünü diğer ülkelere "iten faktörler", ve hedef ülkede cazibe oluşturan "çeken faktörler"dir. Yapılan çalışmalar iten faktörler listesinin çeken faktörler listesinden daha kabarık olduğunu göstermektedir (8). Bu faktörlere odaklanan çalışmalar genel bir faktörler listesi sunsa da her ülkenin kendine özgü faktörleri vardır. Ülkeye özgü "hassas (precision)" göç analizi için her ülkenin kendi faktörlerini tespit edip önceliklendirmesi önemlidir. "Göç koridoru", ülkeler arası transfer edilen "para koridoru" kavramından mülhem bir kavram olup iki bölge arasındaki göçü ifade etmektedir (9). Göçmen hayvanların göç yolları için de aynı kavram kullanılmaktadır.

Konunun Önemi

BM Genel Kurulu, 2015 yılında, dünyadaki insan göçünü Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri 2030 gündemlerinden biri olarak kabul etmiş, bu konuda kaynak, geçiş ve hedef ülkelerin çıkarlarını birlikte gözetilen mekanizmaların kurulması için hedefler belirlemiştir (10). 2017 yılında da OECD, ILO ve DSÖ iş birliği ile kurulan Uluslararası Sağlık Çalışanı Hareketliliği Platformu göçün sağlık boyutuna dair küresel politikalar ve temel ilkeler belirlemek için çalışmaktadır (10). Dünya genelinde insan göçünde tespit edilmiş 40.000 göç koridorunun sadece 300 tanesi (%1) göçmen stokunun %75'ini kapsamaktadır. En

büyük göç koridoru Meksika - ABD koridorudur (11). İnsan göçünün ana yollarına bakıldığında göçün dünyanın güneyinden kuzeyine, doğudan batıya, düşük gelirli ülkelere yüksek gelirli ülkelere, Orta Asya'dan Rusya'ya, Orta Doğu ve Doğu Avrupa'dan Batı Avrupa'ya, Avrupa ve Orta Asya'dan ABD'ye, OECD dışından OECD ülkelerine, nüfusu genç ülkelere yaşlı ülkelere doğru gerçekleştiği görülmektedir (10). Bu koridorlar haricinde Güney Amerika, Afrika ve Çin arasında da koridorlar mevcuttur (12). Göç ülke ve bölge içinde de gerçekleşmektedir. Ülke içindeki göçlerin yönü sosyoekonomik düzeyi düşük bölgelerden yüksek bölgelere, kırsaldan şehre doğrudur. Bölge içindeki göçlere AB'ye katılan Polonya'dan Almanya'ya, Romanya'dan İtalya'ya oluşan göç koridorları örnek verilebilir.

Küresel göç stoku 2017 yılı için 250 milyon insandır. 1960'lardan bugüne göç yoğunluğu ivmelenerek artmaktadır. 1960 yılındaki toplam göç hacmi (yaklaşık 60 milyon) 2017 yılında üç katlık artış göstermiştir. Dünya nüfusuna oranlandığında ise göçmen oranında büyük bir değişim görülmemektedir. 1960'tan itibaren küresel nüfusta göçmen oranı %2,5-3,5 bandında seyretmiştir (11). Göç birkaç bölgede yoğunlaşmaktadır. Küresel göç stokunun üçte ikisi (2017 için yaklaşık 160 milyon kişi) Kuzey Amerika, Batı ve Doğu Avrupa ve Basra Körfezi'ndeki petrol ihrac eden ülkelerde yaşamaktadır. ABD tek başına, yüksek öğrenim görmüş göçmenlerin üçte birini barındırmaktadır.

Küresel göç içinde yüksek vasıflı göçmenler arasında en büyük grubu sağlık çalışanları oluşturmaktadır (13). Doktorların göçü incelendiğinde, özellikle 2000 yılından sonra önemli bir artış görülmektedir (13). Son 10 yılda OECD ülkelerindeki göçmen doktor ve hemşire sayısı %60 artmıştır ve artış devam etmektedir (14). Sağlık çalışanı göçünün de katkısıyla OECD ülkelerinde bin kişi başına düşen doktor oranı 2000 yılında 2,7 iken 2018'de 3,5'e yükselmiştir (12). OECD bölgesindeki göçmen doktorların üçte ikisi orta ve düşük gelirli ülkelere gelmekte, üçte biri ise OECD ülkeleri içinde göç etmektedir. OECD ülkelerinin yabancı doktor oranı 2016 yılında %1,2 (Slovakya) ile %55 (Lüksemburg) arasında değişmektedir. En fazla yabancı doktor çalıştıran beş ülke Lüksemburg (%55), Avustralya (%53), İsrail (%48), İsviçre (%47) ve Kanada (%38)'dir (12).

Barındırdığı yabancı doktorlar içinde düşük ve orta gelirli ülkelere gelen doktor oranının en fazla olduğu üç ülke İngiltere (%62), İrlanda (%51) ve ABD (%42)'dir (12). Yani bu üç ülke için düşük ve orta gelirli ülkeler önemli bir doktor kaynağıdır. ABD'deki hemşirelerin %40'ı ABD dışında doğan çalışanlardır (15). Kenya'da doktorların %50'si ülke dışındadır ve yüz bin kişi başına düşen doktor sayısı 20 iken ABD'de 270'tir. Kaynak ülkelerden (diğer) OECD ülkelerine göçen doktor sayılarının en fazla %10'u kadar göç verdiği görülmektedir.

Arz talep açısından bakıldığında DSÖ tahminine göre dünyada 17,4 milyon sağlık çalışanı açığı bulunmaktadır. Avrupa toplumlarında ise sağlık insan gücü ihtiyacındaki artış nüfus artış hızının iki katına yaklaşmıştır, arz ve talep arasındaki uçurum hızla artmaktadır. Bu ihtiyacın ve dolayısıyla tetiklediği göçün temelinde ise demografik dönüşüm önemli belirleyicilerden biridir (11). Avrupa'da bebek patlaması kuşağındaki hekimlerin artık emekli olması, gelişmiş toplumların yaşlanması, artan hizmet ihtiyacı ve konfor talebi sağlık çalışanı talebinin gelişmiş ülkelerde patlayıcı artışına sebep olmaktadır. Bu ülkeler, "demografik uçurumun kıyısındaki ülkeler" olarak görülmektedir (16). ABD'nin ve İngiltere'nin sağlık çalışanı açığı hızla artmakta, bu ülkeler özellikle hemşire açığını kapatmak için küresel hemşire ihracatçısı konumundaki Filipinler'e gözlerini çevirmiştir. Ancak bu yoğun talep, Filipinler'in kendi sağlık sistemini tehdit etmektedir (17). Bu veriler, küresel eşitsizlikler alanına sağlıkta insan gücü dağılımı eşitsizliğinin de eklendiğine işaret etmektedir.

Türkiye'nin verdiği göç incelendiğinde Dünya Bankası (DB) 2017 istatistiklerine göre Batı Balkanlar ve Türkiye'den giden toplam 7,8 milyonluk göç stokunun 5,2 milyonu Batı, Güney ve Kuzey Avrupa ülkelerinde yaşamaktadır. Türkiye'den göç edenlerin büyük çoğunluğu Almanya, Avusturya ve Hollanda'ya gitmektedir (11). Türkiye'de eğitim görüp diğer OECD ülkelerinde çalışan Türkiye vatan-dışı doktor sayısı 2017 yılında toplam doktor sayısının %2'sidir (tahmini 3.420 doktor). Son yıllarda hekimlerin yurt dışına göç eğiliminde artışa işaret eden Türk Tabipleri Birliği (TTB) istatistikleri, 2020 yılında 947, 2021 yılında 1405 hekimin göçtüğünü, 2022 yılındaki göçün iki bini aşacağını ifade etmektedir (18). Ancak

bu rakamlar TTB'den alınan "iyi hâl belgesi" istatistikleri olup bu belgeyi alanların ne kadarının göçtüğü bilinmemektedir. Ek olarak, Sağlık Bakanlığı da bu belgeyi verebilmektedir ancak bu konuda açık veri mevcut değildir. Bu rakamlar, yurt dışındaki Türkiye vatandaşı hekim sayısının 10.000'e (%5,8) yaklaşmış olabileceğine işaret etmektedir. Uzmanlık eğitimi devam eden doktorların yurt dışına gitme konusundaki tutumlarını inceleyen bir çalışma Ankara'daki 161 asistan hekimin yarısının yurt dışında çalışma niyeti olduğunu ifade etmektedir (19).

Beyin göçünün bilimsel literatürde hacmi hızla artmaktadır. 2005-2009 yılları arasında konuya dair yazılan makale sayısı, önceki 15 yıldaki yayın sayısının iki katıdır (5). Factiva'nın istatistiklerine göre beyin göçü konusunda yılda yayınlanan haber sayısı beş bindir (5). Web of Science ve Scopus veri tabanlarında "brain drain" anahtar kelimesine sahip makale sayısı 2022 Ağustos ayında üç bin civarındadır ve yılda yaklaşık 300 makale literatüre girmektedir (20). Bu bulgular, beyin göçünün müstakil bir çalışma alanı haline geldiğine işaret etmektedir.

Göçün Belirleyicileri

Küresel göçün ana hatları tarihteki göçlerden pek farklı değildir. Çatışmalar, doğal afetler ve ekonomik refah arayışı hâlihazırdaki göçün en büyük 3 belirleyicisidir. DB'ye göre göç üç yolla gerçekleşmektedir: 1) Yasal göç (Ekonomik göç, insanî göç, mülteci aileleri göçü) 2) Kaçak göç 3) İnsan kaçakçılığı veya gönülsüz göç (11). Beyin göçü yasal göçler içinde ekonomik göç kategorisindedir. DB'ye göre toplumda açık bir sivil çatışma olmasa dahi saklı bir toplumsal gerilimin varlığı, kamu hizmetlerine yeterince ulaşamama, siyasi özgürlük ve haklar açısından kendini güvensiz hissetme veya fiziksel tehdit altında kalma göç eğilimlerini arttırmaktadır (11).

Sağlıkta beyin göçünde hedef ülkelerdeki temel çeken faktörler, 1) yüksek istihdam 2) yüksek ücret 3) yaşlı nüfusun artışından kaynaklı hizmet ihtiyacında artış 4) gelişmiş tıbbi teknoloji varlığıdır. Araştırmalar, Afrikalı göçmen doktorların temel motivasyonunun yüksek ücret ve istihdam, Orta ve Doğu Avrupa'dan göçenlerin motivasyonunun gelişmiş tıbbi teknolojiler, Asya'dan göç edenlerin motivasyonunun ise daha iyi bir eğitim sistemi olduğunu göstermektedir (13).

Beyin göçünde bu vasıflı insan kaynağının hangi ülkeyi seçeceği de önem kazanmaktadır. Araştırmalar hedef ülkede kişi başına düşen millî gelirden 2000\$'lık artışın ülkenin göçmenler tarafından hedef seçilme olasılığını %10 artırdığını göstermektedir (11). Bu ilişkinin yapısı doğrusal mı yoksa logaritmik mi henüz meçhuldür. Ekonomideki "arz ve talebin fiyat esnekliği" kavramlarından hareketle "beyin göçünün ücret esnekliği"nden de bahsetmek mümkündür. Yani hedef ülkedeki kişi başı gelir artışının veya kaynak ülkedeki gelir azalışının göçe ne kadar etki ettiği mevcut durum ve gelecek tahminleri için nitelikli bir tahmin aracı olabilir. Eğitim de önemli bir çeken faktör konumundadır. Gelişmiş ülkelerde eğitim görmüş kişiler çoğunlukla eğitim aldıkları gelişmiş ülkede kalmaktadır (17).

Beyin Göçünde Temel Tartışmalar

Gelişmiş ülkeler gerek ekonomik büyüme hedefleri gerekse demografik dönüşüm sebebiyle genç insan kaynağına ihtiyaç duymaktadır. Gelişmiş ülkelerde satın alma gücü, geri kalan ülkelerde ise genç nüfus fazladır. Bu değiş tokuşun gerçekleşebilmesi seçilimli bir göç ile mümkün hâle gelmekte, oldukça seçici göç alan gelişmiş ülkeler beyin göçü kavramını olumlama eğiliminde iken, göç veren ülkeler olumsuzlama eğilimindedir. Sağlıkta beyin göçü gelişmiş ülkeler için büyük bir fırsat iken kaynak ülkelerin sağlık sistemleri için yıkıcı bir tehdittir.

Beyin göçü & beyin kazancı tartışması: Beyin göçü kaynak ülke için bir kayıp mı yoksa kazanç mıdır? Beyin göçünü kaynak ülke için kayıp olarak gören görüşe karşı "Beyin kazancı" görüşüne göre göç veren ülke, gelecekteki olası insan kaynağı kitliği kaygısıyla eğitime daha çok yatırım yapmakta, bu da eğitim kalitesini ve hacmini artırmakta, mezun olan herkes göç etmeyeceğinden ülke insan kaynağı kazanmaktadır (5). Bu konuda her iki görüşü destekleyen örnekler mevcut olmakla birlikte bize göre bu görüş ampirik çalışmalarla ve sistematik derlemelerle gösterilmediği sürece kayba uğrayan kaynak ülkeyi teselli etmeye, gönül almaya yönelik gözükmektedir. Diğer taraftan beyin göçünün kayıp veya kazanç olarak savunulmasında keskin sınırlardan bahsetmek zordur. Konunun her ülkenin kendi dinamikleri açısından ele alınması gereklidir. Örneğin: Bir ülkenin kalkınma hızı yavaş ise, o ülkedeki yetenekli nüfusun göç et-

meyip göz göre göre eğitimsiz veya işsiz kalması akılcı mıdır? Diğer taraftan, kalkınma çabasındaki bir toplum vasıflı ve çok kısıtlı insan kaynağını kaybederse bu durum ülkenin kalkınmasını da yavaşlatabileceğinden bir kısır döngü oluşmuş olmaz mı? Bu noktada ilginç bir anekdot paylaşmak isteriz: İngiliz Kraliyet Topluluğunun 1962 tarihli raporuna göre Lordlar Kamarası'nda konuşan Bilim Bakanı Lord Hailsham, İngiltere'den ABD'ye gerçekleşen bilim insanı göçünün ABD'li yetenek avcılarının marifetiyle gerçekleştiği, İngiltere'nin en seçkin beyinlerinin kaybedildiği, ABD'nin bu tutumunun paraziter nitelik taşıdığı şeklinde ifadelerle konuyu ele almakta, beyin göçünü açık bir kayıp olarak sunmaktadır. Çözüm teklifi ise İngiltere'nin bilim insanları için cazip hâle gelecek düzeyde kalkındırılması, 20. yüzyıldan kalan zamanın bu kalkınma için harcanarak 21. yüzyıla hazırlanılması gerektiği ilgili raporda vurgulanmaktadır (4). Günümüzde ise İngiltere, Avrupa içinden ve dışından en seçkin beyinlerin göç ettiği hedef ülke durumundadır.

OECD raporunda düşük ve orta gelir grubundaki ülkelerin sağlık çalışanı ihtiyacının, göçen vasıflı çalışan sayısından oldukça fazla olduğu, beyin göçünün kaynak ülkedeki sağlık çalışanı eksikliğinin temel sebebi sayılamayacağı savunulmaktadır. Rapora göre başka ülkeye göç etmiş doktorlar kendi ülkelerine geri dönse, bunun kaynak ülkedeki bin kişi başına düşen doktor sayılarını çok az etkileyeceği argümanı sunulmaktadır. Bu argümanlar, beyin göçü üzerinden hedef ülkelerin töhmet altında bırakılmayacağını savunmaktadır. Bu savunma, herkesten birer lira toplayarak zenginleşen birinin "bir liralara geri verdiğinde kimsenin zengin olmayacağı" argümanı ile kendini savunmasına benzemektedir. Pek çok ülkeden birkaç hedef ülkeye akan vasıflı çalışanların hedef ülkelerde kişi başına düşen doktor sayısını ne kadar artırdığı, dolayısıyla hedef ülkenin bundan ne kadar çıkar sağladığı da tartışılmalıdır.

Dünyada pek çok sektörde vasıflı insan gücü açığı vardır ancak sağlık sektörü ikame edilemezlik, ertelenemezlik vb. sağlığa özgü aksaklıklar açısından insan gücü açığının en fazla hissedildiği sektörlerdendir (13). Sağlık insan gücü, sağlık hizmetlerinin etkili ve verimli sunumunda kader belirleyicidir. Gelişmiş ülkelerde yaşlanan nüfusla birlikte sağlık hizmet ihtiyacı hızla artmaktayken geliş-

mekte olan ülkeler demografik dönüşümün daha erken safhalarında olduklarından genç nüfusa sahiptir. Bu durumda küresel planda göçün önlenmesi hizmet ihtiyacı içindeki gelişmiş toplumlar için bir kriz doğurabileceği gibi göçün teşviki de kalkınmakta olan ülkelerin kendi kendilerine zaten zor yeten sağlık insan gücünün daha da azalması ve sağlık sistemlerinin çökmesi riskini barındırmaktadır (15). Bu durumda göç alan ve verenler arasında üçüncü tüzel kişinin bu göçte küresel ve kamusal menfaatleri her iki taraf lehine düzenlemesi kritik bir sorumluluktur. Bu noktada DSÖ, ILO, OECD, DB kendi çalışmalarını yürütmektedir ancak bu kuruluşların mevcut durumu ne kadar hakkaniyetli ve ahlaki ilkelere uygun yöneteceklerinden, mevcut kaynakları tek taraflı olarak gelişmiş ülkeler lehine kullanmayacaklarından nasıl emin olunacaktır? Bu noktada her ülkenin kendi denetleme mekanizmasını kurması veya çıkarları çatışan taraflardan temsilciler içeren denetleyici mekanizmaların oluşturulması gerekmektedir.

OECD raporu, COVID-19 pandemisinde oluşan kriz durumunda göçmen doktorların OECD ülkelerine çok büyük katkılar sağladığını vurgulamaktadır (12). Ancak OECD'ye yapılan bu katkı aynı zamanda bu doktorların kendi ülkesine "sunamadığı" katkı anlamına gelmektedir. Yani ortada yoktan bir katkı türememiş, OECD dışındaki ülkelerin kullanabileceği katkı, OECD ülkelerinde ve AB'de göçmen sağlık çalışanlarının çalışma vizelerine uzatma ve kolaylıklar sağlayan regülasyonlar sayesinde OECD ülkelerine kaymıştır. Bu durumun kimin için kazanç, kimin için kayıp olduğu tartışılmalıdır.

Diaspora Ağları

Göç veren ülkelerin diaspora ağlarından kendi kalkınmaları lehine yararlanıp yararlanmadıkları bir tartışma konusudur. Örneğin, Çin, Kolombiya ve Afrika ülkeleri diaspora ağındaki vatandaşlarının fiziksel olarak ülkeye geri dönmesine gerek kalmayacak şekilde bu ağdaki bilgi ve uzmanlıktan istifade etmekte, mevcut kaybı kazançla çevirebilmektedir. Benzer şekilde Hindistan, Filipinler, Romanya gibi ülkeler ise durumu fırsata çevirebilmiş, diaspora ağlarını kaynak ülkeye gelir sağlayan bir yatırım olarak görmeye başlamışlardır. Türkiye için yapılan bir doktora çalışmasında ülkemizin kendi diaspora ağından yararlanamadığı sonucuna varılmaktadır. Araştırmada yurt

dışındaki vasıflı insan gücünün sadece %26,4'ünün Türkiye'deki araştırmalara katıldığı, diaspora ağındaki bilim insanlarımızın devletten yeterli ilgiyi görmediklerine dair algıya sahip oldukları, diaspora ağı yöneticilerinin de bu noktada gereken sorumluluğu üstlenmediği belirtilmektedir (6). 70'li yıllarda TÜBİTAK ve UNDP arasında "Teknolojinin Türkiye'ye Yeniden Transferi" programı uygulanmış, 90'lı yıllara kadar yurt dışındaki vasıflı insan gücünün yüksek öğretim kurumlarımıza katkı sağlaması hedeflenmişse de yararlanılan uzman sayısı oldukça düşük düzeydedir. Diaspora ağlarında oluşan öğrenci/araştırma ağları bir taraftan göç eden insanlara kolaylıklar sağlarken diğer taraftan bu imkânın varlığı göç için bir teşvik de oluşturmaktadır. Yurt dışı bursları ve imkânları ile pek çok öğrenci kendi ülkesinde hizmet verme hayalinden uzaklaşmaktadır.

Çıkar Çatışmaları

Günümüzde küresel ölçekte yürürlükte olan neoliberal ekonomi politikalarının yan etkileri hayatın her alanına yansımaktadır. Küreselleşme gelişmiş ülkeler için büyümenin gerektirdiği tüm girdileri gelişmemiş ülkelere ucuzca sağlamanın kapılarını açmış olmakla birlikte gelişmemiş ülkelerin de gelişmiş ülkelerin hayatı kolaylaştıran standartlarından, keşif ve icatlarından faydalanmasını sağlamıştır. Ancak buradaki simbiyotik döngüde gelişmemiş ülkeler gelişmiş ülkelere bağımlı bir yaşam formu pozisyonundadır. Bu bağlamda küreselleşmenin nimetlerinden gelişmiş ülkelerin aslan payını aldığı söylenebilir. Göç, liberal göç politikalarının uygulandığı az sayıda yüksek gelirli ülkelerde kümelenmektedir (11). Sermayeci ekonomide ticari üretim zincirinde olduğu gibi beyin göçü de ucuzca temin edilen bir ham madde ticareti konumundadır.

Neoliberal politikalar küresel planda bir kalkınma sağlamış olmakla birlikte hem ülkeler arasında hem de ülke içinde derin eşitsizlikler de doğurmuştur. Bu eşitsizlikler gelişmiş ülkelerin kendi içlerinde dahi görülmektedir. Diğer yandan, gelişmemiş ülkeler birer ham madde kaynağı olduğundan, beşerî sermayenin gelişmiş ülkelerin işine yarayacak düzeyde eğitilmesi de bir zorunluluktur. Bu noktada "sürdürülebilir kalkınma" kavramı önemli bir anlam taşımaktadır. Buradaki sürdürülebilirlik, gelişmiş ülkenin gereksinimlerinin karşılanması bağlamında

bir sürdürülebilirliğe işaret etmekte, ham madde kaynağı ülkelerin kalkınması dahi bu amaca matuf sağlanmaktadır. Beyin göçü konusunda hedef ve kaynak ülkeler açısından pek çok çıkar denklemine rastlanmaktadır. DB'ye göre hedef ülkelerin kazancı daha da artırabilmesi için göçmen stoku içinden kendi piyasa koşullarına uygun insan kaynağını iyi ayıklaması gerekmektedir. Bir hedef ülke için göçmen çalışanların nihai verimi, hedef ülkeye dil, teknik beceri, sosyal uyum açısından tam adapte olduklarında gerçekleşir (11). Yani verimi artırmanın en önemli yollarından biri olarak göçmen kitlenin kültürel ve sosyal adaptasyonunun sağlanması teklif edilmektedir ki bize göre bu durum, kültürel asimilasyon açısından tartışılmalıdır.

Vasıflı insanların eğitim maliyetleri kaynak ülke üzerine bırakıldığında bu ülkenin eğitime yatırım yapma motivasyonunu kırabilir. Sigorta sistemlerindeki ahlaki tehlikenin bir benzeri yaşanabilir. Bu durumda kaynak ülke ve hedef ülke arasında geri ödeme veya göçmenlerin kendi ülkelerinde mecburi hizmet yapması, eğitim masraflarının geri ödemesi ve kişinin bu şartla göçmesi gibi teklifler tartışılmaktadır (11)(17). Ancak burada ihmal edilmiş bazı sorunlara dikkat çekmek istiyoruz. Ülkemizin dahil olduğu medeniyet havzasında insana paha biçmek abesle iştigaldir ancak konu sermayeci dinamikler çerçevesinde tartışılacaksa da kâr zarar hesabının doğru yapılması gerekmektedir. Vasıflı insanın değeri belirlenirken sadece eğitimin bedelini hesaba katmak doğru bir yöntem midir ve hangi tarafın lehinedir? Neticede göçen insandır ve vasıfından bağımsız olarak topluma yararlı -hiç olmazsa zararsız- bir insanı yetiştirmek çok maliyetlidir. Hedef ülke bu kaynağı bedelsiz kazanmaktadır. İnsana ve emeğe değer biçilecekse dahi çağdaş ekonomik değerlendirme yöntemleri bunu hakkıyla yapmak için yeterince gelişmiş durumdadır ve kullanılabilir. Bir meyve ağacının değeri hesaplanırken sadece üretim maliyetleri değil gelecekte vereceği meyvenin değeri de toplam değere eklenir. Vasıflı göçmen en verimli zamanındayken sadece eğitim masrafını kaynak ülkeye ödeyip hesabı kapatmak isteyen sermayeci ekonomi serbest emek pazarında vasıflı insanı ham madde fiyatına satın almaktadır. En azından vasıflı göçmenin hedef ülkeye kazandırdığı ekonominin kaynak ülke ile sürekli olarak paylaşılması, yani bir anlamda vasıflı in-

sanın kiralanması, eğer tamamen satın alınacaksa da eksik ve taraflı hesabın düzeltilmesi, kaynak ülkeye hakkının teslim edilmesi gerekmektedir.

İstihdam, ayrımcılık ve damgalanma açısından da ilginç bir denklem konusudur. Hedef ülkelerde göç, kısa vadede işsizliğe sebep olmakta, çalışan ücretlerini düşürmektedir. Ülke dışından gelen göç, hedef ülkede yerel toplumu iç göçe zorlamaktadır. Bu durum toplumsal ayrımcılıkları da tetiklemektedir. Diğer tarafta ise göçmenler kendi ülkelerinde ülkeyi terk etmekle ve hatta ihanetle suçlanmaktadır. Bu durumda göçmen hem kaynak ülke hem hedef ülke açısından baskı altında kalabilmektedir.

Konuya dair dikkat çekmek istediğimiz bir husus ise beyin göçü konusundaki referans dokümanların konuyu ağırlıklı olarak kişi sayıları ve oranları üzerinden ele almasıdır. Örn. OECD ve DB raporları bir ülkenin göç etmiş hekimlerini toplamın yüzdesi olarak sunmakta, aslında mevcut göçün hedef ülkeleri sorumluluk altında bırakacak kadar büyük bir hacimde olmadığı savunulmaktadır. Halbuki burada göçen kesim, nitelik olarak kaynak ülkede kalan kesimden çok daha yüksek niteliğe sahiptir. Bir araştırmada göçen toplum içinde yüksek öğretime sahip olanların sayısının temel eğitim alanların 7,3 katı olduğu ifade edilmektedir (5). Ancak bu referans dokümanlarda göçen insanla geride kalan insanın aynı vasıf düzeyinde olduğu varsayılmaktadır. Bu açıdan, göçün kaynak ülke için negatif etkisi sunulan yüzdelerden çok daha fazladır.

Konunun bir ulusal güvenlik açığı boyutu var mıdır diye de sormak istiyoruz. Sıcak savaşlara aşına olan insanlık 20.yy'da soğuk savaşta da tecrübe etmişti. Şimdilerde ise ekonomide ABD dolarının bir silah olarak kullanılması, ABD'nin Çin'i cezalandırmak için ticari firmaları hedef alması, ülkeler adına ticari firmaların birbirleriyle çatışmaları (Google&Huawei) henüz adını koymadığımız ancak müstakil dinamiklere sahip ve hâlihazırda sürmekte olan bir savaşa işaret etmektedir. Bu yeni soğuk savaşta gelişmiş bir ülkenin kapılarını karşı ülkenin sağlık çalışanlarına açmasıyla rakibini zor durumda bırakması, bu durumu bir silah olarak kullanması olasıdır. Ayrıca Polonya ve Romanya'nın AB'ye dahil olmasını müteakip Almanya ve İtalya'ya göç vermelerine benzer şekilde Türkiye'nin AB'ye dahil olması durumunda ne bü-

yüklükte ne kadar süre içinde ve hangi ülkelere göç vereceği, bundan nasıl etkileneceği, bu ani beşerî sermaye kaybı veya dalgalanmasına karşı hazırlıklı olup olmadığı ulusal güvenlik açısından stratejik öneme sahiptir.

Beyin Göçü ve Etik

DSÖ, vasıflı sağlık insan gücünden hedef ve kaynak ülkelerin birlikte faydalanabilmesi adına bir referans doküman yayınlamıştır. Bu dokümanda insan sermayesinden etik ilkeler çerçevesinde faydalanılması önerilmektedir. Örneğin DSÖ'ye göre vasıflı göçmen stokunun potansiyel değeri kaynak ve hedef ülkeler arasında adil paylaşılmalı veya bu insan sermayesi dönüşümlü kullanılmalıdır. Ancak bu dönüşümlü kullanımda vasıflı kişinin vasfının kaynak ülke tarafından ne kadar etkin kullanılacağı meçhuldür. Bu sebeple buradaki faydalanma mekanizmasının da adil şekilde kurulması gerekmektedir. Ayrıca insanların kendi memleketlerinde zorla çalışmak durumuna düşürülmesi de irdelenmelidir. Birkaç değişken üzerinden değerlendirme yaparak insan sermayesini "ucuza getirme" eğilimi de ahlaki açıdan mütala edilmalıdır. İnsanı ve emeği ticaret nesnesi olarak ele almak hangi ahlaki felsefeye göre meşrudur, konuya bakış açısı üzerinde taraflar mutabık mıdır?

İnsan hayatının ağırlıklı olarak ekonomik büyüme ve sürdürülebilirlik çerçevesinde tartışıldığı, tüm bireylerin de bu sınırsız ekonomik büyümeye katkı sunmaya zorlandığı bir dünyada diaspora ağırlarını bir kâr kalemi olarak görmek ne kadar doğrudur? Hayatın ekonomik dinamiklerle temellendirilmesi durumunda insanı daha da metalaştırarak "beyin ihracatı/ithalatı" kavramları ve daha nice kavram öne sürülebilir ancak insanı ekonomik büyümenin bir girdisi olarak görme konusunda her ülke/kültür/medeniyet mutabık mıdır? Kendi kalkınmasına odaklanmayıp ham madde niyetine insan ihraç etmeye teşvik edilen gelişmemiş bir ülkenin vatandaşlarının kendi doğdukları topraklardan ayrılmaları ve gurbette yaşamaya zorlanmaları insan haklarına uygun mudur? Eşitsizlik ve ayrımcılık beyin göçünün önemli bir bileşenidir. Göçmenlerle ev sahibi toplumun eşit özlük haklarına sahip olması önerilmektedir. Yereldeki iş verenlerin göçmenleri istismar etmemesi için denetimin önemine vurgu yapılmakta hem DSÖ hem ILO bu konuda güçlü çağrılar yapmaktadır. Bu

güçlü çağrılar, sahada bu eşitsizliğin yaşandığına da işaret etmektedir.

Kaynak ülkelerin insan kaynağını korumak adına vasıflı insanların seyahat özgürlüğünü, yurt dışına çıkışını veya çalışmasını kısıtlaması, temel insan hakları bağlamında tartışılmakta, kaynak ülkeler bu bağlamda bir ikilem yaşamakta, birey otonomisi ile kaynak ülkenin çıkarları çatışmaktadır. Kırsal bölgelerdeki ihtiyaç ile vasıflı insan gücünün bu bölgelere yönelik isteksizliği de benzer bir ikilemdir. DSÖ bu otonominin kısıtlanmaması gerektiğini ifade etmekte ancak asgari sağlık hizmeti kapasitesinin de korunmasını salık vermektedir. Uluslararası toplum, göçün maliyetini birlikte karşılamakta pek hevesli değildir. Vasıflı insana ihtiyacı olan ülkeler göç hareketlerini kontrol ederken göçmenleri seçerek alma eğilimindedirler. Düşük vasıflı, "göç fazlası" insanlar ise kendi haline bırakılmakta, küresel sorumluluk paylaşılmamaktadır. Bu durumda insana araçsal değil özsel bir değer anlayışıyla bakan medeniyet havzalarındaki ülkeler ise gelişmiş ülkelerce seçilmemiş daha vasıfsız göçmenlere ev sahipliği yaparak dezavantajlı duruma düşmektedir. 2011 Suriye savaşında yaşanan göç, pek çok gelişmiş ülkenin örtülü tavrını görünür kılmış, mültecilerin büyük kısmına Türkiye ev sahipliği yapmış ancak bu konuda tarihî bir yalnızlık yaşamıştır.

DSÖ, ILO, OECD kuruluşlarının konuya dair referans dokümanlarında çağrı yapılan ilkeler, aynı zamanda hâlihazırda gayrı-ahlaki piyasa koşullarını da ele vermektedir. Örneğin, DSÖ dokümanı, hedef ülkelerin kaynak ülkelerdeki sağlık sisteminde çalışmakta olan doktorları ayartmamalarını salık vermektedir. Yine hedef ülkelere göçmenlere eşit davranmalarını, özlük haklarını korumalarını telkin etmekte, bu ucuz kaynağa karşı aç gözlü ve sorumsuz davranmalarını önermektedir. Kaynak ülkelere kalkınma desteği sunarak bu faydalanımı "sürdürülebilir" şekilde yürütmeleri önerilmektedir. Özetle işin özünde kimse gelişmemiş bir ülkenin kalkınması ile özsel olarak, yani insani bir sorumluluk duygusuyla ilgilenmemekte, konuya araçsal yaklaşmakta, kendi çıkarları lehine kalkınma desteği sunmaktadır. Diğer taraftan, DSÖ'nün her ülkenin kendi sağlık personeli ihtiyaçlarını kendi insan kaynaklarıyla gidermesi için çağrı yapması, diğer kuruluşlara göre konuyu daha insani şekilde ele aldığına da işaret etmektedir.

Sonuç

Dünya Bankası'na göre küresel göç kalıcıdır ve organize edilmelidir. Mevcut göç sorunları, yerel politikaların insan gücü piyasasını etkileyemediğini, bu piyasanın doğal olarak oluştuğunu, basit sınırlayıcı önlemlerle bu akışın durdurulamayacağını vurgulamaktadır (11). Ancak bize göre buradaki doğallık argümanı, küresel refah eşitsizliğine bir meşruiyet kazandırmaktadır. Güçlü olanın zayıf olandan faydalandığı ve onu göçe zorladığı bir düzen canlılar dünyasında doğal karşılanabilir ancak insanın doğasında ahlaki değerler vardır ve göç doğal karşılanmadan önce göçü doğuran sebeplere odaklanılmalı, zarar azaltma değil, önleme politikaları öncelikli olmalıdır.

Sermayeci ekonomide sınırsız ekonomik büyüme tutkusuyla küresel kaynaklar zengin ülkeler lehine kullanılmaktadır. Bu kaynaklardan biri ise beşerî sermayedir. Maliyet minimizasyonu ve kâr maksimizasyonu denkleminde küresel göç gelişmiş ülkeler lehine gerçekleşmekte, hedef ülkeler göçmen nüfustaki vasıflı çalışanlara kapılarını açmakta, geri kalanları kaderlerine terk etmektedir. Diğer taraftan göç veren ülkeler kendi kalkınmaları için en yüksek potansiyele sahip kaynaklardan birini yitirmektedir. Bu noktada, sermayeciliğin sınırsızlığı yerine erdem ve diğerkâmlık üzere kurulu ve tarafların adil katılımını içeren bir küresel organizasyon gerekmektedir.

Göç veren bir ülkenin durumdan yakınıp kurban/mağdur kompleksine girmesi olasıdır ancak akılcı gözükmemektedir. Bu konuda mağdur olduğunu düşünen ülkenin yapabileceği pek çok müdahale vardır. Örneğin böyle bir ülke önce kendi gerçekleriyle yüzleşmeli, bu konudaki toplumsal ve akademik tartışmayı teşvik etmeli, mevcut göçü monitörize etmeli, kendi göçmen vatandaşlarına karşı suçlayıcı ve damgalayıcı dilden uzaklaşıp göçün dinamiklerini ve iten faktörleri anlamaya ve yönetmeye çalışmalı, beyin göçünden daha tehlikeli olan gönül göçünü önleyebilmeli ve diaspora ağları ile iletişimini güçlendirmeli, diaspora ağlarına hamilik etmeli, göçmen nüfusa yönelik ülke içinde cazibe oluşturmalıdır.

Beyin göçü kavramının varlığı, başka kavramsallaştırmaları da ufukta aramaya bizi yönlendirmekte, yeni sorulara kapı aralamaktadır. İnsanın ve emeğin ekonomik bir meta olarak ele alındığı tartış-

malarda, iş gücü piyasaları kavramı ile tarihteki kölelik/serflik kavramı nasıl ayrılmaktadır veya ayrılmaktadır? Örneğin yakın gelecekte sağlıkçı mülteciler veya sığınmacılar da görülecek midir? Beyin ithalatı/ihracatı da lügatlerimize girecek midir? Arzın/talebin fiyat esnekliğinde olduğu gibi "göçün ücret esnekliği" de sağlık ekonomisinin bir kavramı olacak mıdır? Bu tarz kavramsallaştırmalar insanın neliği, değeri ve insan onuru açısından ele alındığında ne kadar ahlakidir? İş gücü piyasaları da serbest piyasa haline gelirse bu ekosistemde nitelikli iş sahibi olmak için kafa avcılarının avı olmak, onların radarına girmek bir ön şart haline gelebilir. Nitekim vasıflı insanlara yönelik "kafa avcılarının nasıl dikkatini çekersiniz" başlıklı rehberler artmakta, av olacıklara kitle eğitimi verilmektedir (21). Bu konunun, av kavramı üzerinden kavramsallaşmış olması dahi manidardır.

İnsan doğup büyüdüğü coğrafya ve kültür ile gönül bağı kuran hisli bir canlı varlıktır. Göçen insanın keyfi davranışını varsaymadan önce göçten ötürü acı çektiği, -merhum Teoman Duralı'nın ifadesiyle- "hicran" duygusunu yaşadığı varsayılmalıdır. Felsefi antropolojinin "insan nedir" sorusuna mukabil insanı ekonomik bir girdi, salt bir sermaye bileşeni olarak gören çağdaş ekonomi paradigmasından çözüm beklemek de beyhude gözükmektedir. Her medeniyet, kendi insan algısı çerçevesinde kendi ütopyasını yeniden yazmalı, ithal çözümler yerine kendi felsefi, ahlaki ve kültürel değerleri çerçevesinde kendine özgü çözümleri aramalı, üretmelidir.

Kaynaklar

- 1) Duralı T., Teoman Duralı ile Felsefe Söyleşileri I Eğitim ve Öğretim Arasındaki Fark, 4. Bölüm, <https://www.youtube.com/watch?v=X0vrGoJczPY> (Erişim Tarihi: 19.09.2022)
- 2) Çapan, F., Güvenç B., Kavimler Göçü ve Batı Roma İmparatorluğu'nun Çöküşü, 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi, <https://dergipark.org.tr/pub/egitimvetoplum/issue/36222/407936> (Erişim Tarihi: 04.12.2017)
- 3) Duralı, T., Çağdaş Küresel Medeniyet, https://books.google.com.tr/books/about/Cagdas_Kuresel_Medeniyet.html?id=W07VjwEACAAJ&redir_esc=y (Erişim Tarihi: 19.09.2022)
- 4) The Emigration of Scientists from the United Kingdom, *Minerva* 1963, 1(3):358–80, <https://link.springer.com/article/10.1007/BF02251989> (Erişim Tarihi: 19.09.2022)
- 5) Gibson, J.&McKenzie, D., Eight Questions about Brain Drain, *Journal of Economic Perspectives*, 2011, 25(3):107–28
- 6) Arslan, N., Beyin Göçü ve Diaspora Ağları, *Sos. Siyaset Konf. Derg.*, 2018, (73):1–33, <https://dergipark.org.tr/pub/iusskd/issue/36332/414296> (Erişim Tarihi: 19.09.2022)

7) Brain Drain Definition&Meaning, [https://www.merriam-webster.com/dictionary/brain drain](https://www.merriam-webster.com/dictionary/brain%20drain) (Erişim Tarihi: 19.09.2022)

8) Türkan, İ., Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Sağlık Çalışanları ve Uluslararası Göç: Göç Nedenleri Üzerine Bir İnceleme, 2009, 62(3):87–94, <https://dergipark.org.tr/pub/autfm/issue/3257/45397> (Erişim Tarihi: 19.09.2022)

9) Carling, J., *Migration Corridors: Conceptual and Methodological Issues*, 2010, https://www.academia.edu/46917266/Migration_corridors_conceptual_and_methodological_issues (Erişim Tarihi: 19.09.2022)

10) International Platform on Health Worker Mobility, <https://www.who.int/teams/health-workforce/migration/int-platform-hw-mobility> (Erişim Tarihi: 19.09.2022)

11) Europe and Central Asia Economic Update, 2019, Migration and Brain Drain, <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/551261580801381893/Migration-and-Brain-Drain> (Erişim Tarihi: 19.09.2022)

12) Socha-Dietrich, K.&Dumont, J.C., *International Migration and Movement of Doctors to and within OECD Countries, 2000-2018, Developments in Countries of Destination and Impact on Countries of Origin*, 2021, https://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/international-migration-and-movement-of-doctors-to-and-within-oecd-countries-2000-to-2018_7ca8643e-en (Erişim Tarihi: 19.09.2022)

13) Botezat, A.&Ramos, R., Physicians' Brain Drain-A Gravity Model of Migration Flows, *Global Health*, 2020, 16(1):1-13 <https://globalizationandhealth.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12992-019-0536-0> (Erişim Tarihi: 19.09.2022)

14) The WHO Global Code of Practice on the International Recruitment of Health Personnel, <https://www.who.int/publications/m/item/migration-code> (Erişim Tarihi: 19.09.2022)

15) Abarcar, P.&Theoharides, C., *Medical Worker Migration and Origin-Country Human*, 2021, 1–46, https://direct.mit.edu/rest/article/doi/10.1162/rest_a_01131/107668/Medical-Worker-Migration-and-Origin-Country-Human (Erişim Tarihi: 19.09.2022)

16) Chart: Germany's Demographic Cliff, <https://www.visualcapitalist.com/germanys-demographic-cliff-chart/> (Erişim Tarihi: 19.09.2022)

17) How to Reverse the Medical Brain Drain, *World Economic Forum*, <https://www.weforum.org/agenda/2016/10/how-to-reverse-the-medical-brain-drain/> (Erişim Tarihi: 19.09.2022)

18) Hekim Göçü: En Fazla Yurt Dışına Giden Branşlar Hangileri?, <https://medimagazin.com.tr/hekim/hekim-gocu-en-fazla-yurt-disina-giden-branslar-hangileri-100842> (Erişim Tarihi: 19.09.2022)

19) Uğur, N., Great Risk for Education Cost: Brain Drain (Resident Physicians Case), 2022, 31(2):115–25, <https://dergipark.org.tr/en/pub/sted/issue/69675/979463> (Erişim Tarihi: 19.09.2022)

20) Web of Science, 2022, <https://www.webofscience.com/wos/woscc/summary/d95e5f54-4910-4149-ba04-24078a6079d3-4aa2cc3a/date-ascending/1>

21) Kelly, J., How to Attract Headhunters, *Forbes*, <https://www.forbes.com/sites/jackkelly/2022/04/25/how-to-attract-headhunters/?sh=31590285f750> (Erişim Tarihi: 25.04.2022)